

HADİSLERDE METİN TENKİDİ: YEDİ ARZ RİVAYETİ ÖRNEĞİ

TEXT CRITICISM IN HADITHS: SEVEN EARTHS EXAMPLE OF NARRATION

Doç. Dr. Tahsin KAZAN

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Elazığ/Türkiye
ORCID ID: 0000-0002-7675-9000

Cite As Kazan, T. (2021). "Hadislerde Metin Tenkidi: Yedi Arz Rivayeti Örneği", International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:6, Issue:29; pp:1321-1329

ÖZET

Hadisler sened ve metinden oluşmaktadır. Hadislerin sadece isnâdına bakılarak hüküm verilmez. Herhangi bir haberin sıhhat hükmünü kazanabilmesi için sened ve metin açısından kusur addedilecek ithamlardan arınmış olması gerekir. Bu itibarla bir metnin sıhhat hükmünü kazanabilmesi için senedinde yer alan râvilerin âdil ve sika; senedinin de muttasıl olması gerekir. Ayrıca rivayetin sened ve metninde şüzüz ve illet gibi sıhhatine zarar verecek bir hususun olmaması da gerekmektedir. Bu şartları taşımayan hadisler zayıf olup birçok alt başlıkta değerlendirilmektedir.

İslâm'ın esas kaynaklarından olan hadislerle alakalı çalışmalar yapan bazı araştırmacılar, isnâta yer alan râvilerin muhaddisler tarafından tenkit süzgecinden geçirildiğini ancak aynı hassasiyetin metin için gösterilmediğini iddia etmektedirler. Bu iddianın doğru olup olmadığını İbn Abbâs'tan mervî olan bir haber üzerinden değerlendireceğiz. Nitekim senedi sahih olduğu halde metni sahih kabul edilmeyen ve birden fazla âlemin varlığını ifade eden söz konusu rivayette, metin birçok yönden ele alınmıştır. Ayrıca bu çalışmada bu rivayetten hareketle şâz hadisin tanımı ve hükmü kısaca ele alınacaktır. Rivayetin metinsel sorunları, Kur'an'a arz gibi birkaç açıdan değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Haber-i vâhid'in itikadî meselelere konu olup olmayacağı bu hadis özelinde irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sened, Metin Tenkidi, Yedi Arz, Şâz, Haber-i Vâhid.

ABSTRACT

The hadiths are composed of sanad and text. Judgments cannot be made just by looking at the isnad of hadiths. In order for any news to be considered sound, it must be purged from accusations that would be deemed faulty in terms of the document and text. In this respect, in order for a text to gain the soundness judgment, the narrators in its deed must be fair and reliable; The deed must also be absolute. In addition, it is necessary that there should not be anything in the narration and text that would harm its health, such as shuzuz and malady. The hadiths that don't meet these conditions are weak and evaluated under many sub-titles.

Some researchers who work on the hadiths, which are the main sources of Islam, claim that the narrators in the isnat are subjected to criticism by the hadiths, but the same sensitivity isn't shown for the text. We will evaluate whether this claim is true or not, based on a news from Ibn Abbas. As a matter of fact, in the narration in question, which expresses the existence of more than one realm and whose text is not accepted as authentic, the text is discussed in many ways. In addition, in this study, the definition and ruling of the abnormal hadith will be briefly discussed based on this narration. The textual problems of the narration will be evaluated from several aspects such as the introduction to the Qur'an. Whether khabar al-wahid will be the subject of creed issues will be examined in the context of this hadith. Based on this news, it will also be analyzed whether there are other realms other than the earth we live on.

Keywords: Hadith, Narrators, String Theory, Abnormal, Khabar al-Wahid

1. GİRİŞ

İslâm'ın ana kaynaklarının ilki, Kur'an-ı Kerim'dir. Müslümanlar arasında bu hususta en ufak bir şüphe ve ihtilaf yoktur. Bu temel kaynağı açıklayan ve yaşanılır hale getiren, Hz. Peygamber (s.a.v)'in sünneti ve sîretidir. Hz. Peygamber'in söz, fiil ve onaylarının ikinci derecede kaynak oluşu da genel kabul görmüş bir durumdur. Hz. Peygamber'in hadisleri birçok yönden tasnif ve taksime tabi tutulmuştur. İsnâd bu tasnifte temel faktör olmuştur. Râvilerin sayısı, hadislerin mütevâtir ve âhâd olarak tesmiyesine yol açmıştır. İsnad bir metnin Hz. Peygamber'e aidiyetini belirlemede önemli bir etken olduğundan, hadislerin tashîh ve tad'îfinde esas alınmıştır. Buradan hareketle senedin sıhhatini haberin sıhhati için yeterli görenler olduğu gibi sened ve metin ilişkisinde bütünlüğü savunanlar da olmuştur. Hadislerin tashîhinde senedin esas alındığı metin tenkidinin yeterince yapılmadığı şeklinde yaygın bir kanaat bulunmaktadır. Bu örnek hadisten yola çıkarak hadislerin değerlendirilmesinde metin tenkidi noktasında çok hassas davranıldığı görülecektir. Aslında senedin sıhhatinin, metnin sıhhatini zorunlu kılmadığı bu nedenle her iki olgunun da ayrı ayrı değerlendirilmesinin gerektiği bilinen bir husustur ('Itr, 1997: s. 469). Nitekim hadislerle hüküm verilirken metinlerin Kur'an'a ve sünnete arzı, bir hadisin tariklerinin karşılaştırılması, hadis metninin tarihî bilgilere arzı gibi hususlar hayatiyet arz etmektedir. Ayrıca hadisin, lafiz ve manasının tetkiki, şer'î kaidelere ve akla arzı da söz konusu metin tenkit kıstasları arasında yer almıştır (Engin, 2015: s. 143). Hadisin mahfûz veya şâz mı olduğu şeklindeki ihtilafların ve isimlendirmenin altında yatan temel faktörün bu olduğu düşünülmektedir. Şâz olan rivayet; daha çok sika râviler arasında yapılan bir değerlendirmenin sonucudur.

Şâz hadislerin hükmünde yeknesaklıktan söz edilememektedir. Zira bu hususta farklı hükümler söz konusudur.

İslâmî ilimlerde mütevâtîr ve âhâd haberlerin bilgi değeri, onların hangi alanlarda kullanılacağına dair bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Âhâd haberler, yakınî bir bilgi ifade etmediği için itikâdî meselelerde kullanılması özellikle bir kısım kelâmcılar tarafından doğru kabul edilmemiştir. Ancak bazı rivayetlerin kelâmî mevzularda kullanıldığı da bir hakikattir. İbn Abbâs'tan mervî olan ve çalışmamıza konu edilen rivayet birkaç açıdan değerlendirmeyi gerektirecek niteliktedir. İngilizcede “String Theory” ya da “Parallel Universes” Arapçada da “نظرية الأوتار” diye ifade edilen bu rivayet, üzerinde yaşadığımız yeryüzü gibi başka âlemlerin varlığını ortaya koymaktadır. Kur’ân-ı Kerim, yedi yerde سبع سماوات terkiibini kullanmaktadır (Talâk, 12; Bakara, 29; İsrâ, 44; Müminûn, 17-86; Fusilet, 12; Nuh, 15; Mülk, 3). Fakat “arz” kavramı hiçbir yerde سبع kelimesi terkiibi ile vuku bulmamıştır. Bu hadis ile ilgili tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Bazı muhaddisler mezkûr hadisin metnine bakarak hadisi reddederken, bazıları da hadisteki râvilerin sika olduğuna kail olup kabul etmişlerdir. Bir rivayetin kabulü veya reddi belirli kriterler etrafında gerçekleştirilmektedir. Bir rivayetin senedi, sıhhat için yeterli olmayıp metnin içeriği ve Kur’ân’a uygunluğu da önem arz etmektedir. Zira tashîh ve tad’îf işleminin bir usûl çerçevesinde yapılması gerekir. Hâkim en-Nîsâbûrî ve Beyhaki'nin yer verdiği rivayetin metni ve isnâdı şöyledir:

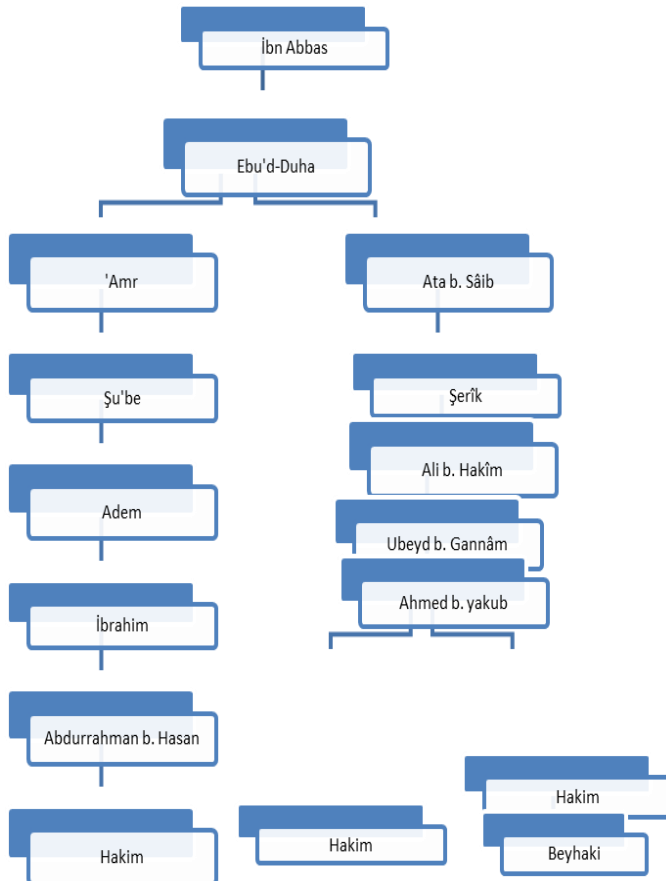
أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ يَعْقُوبَ النَّقْفِيُّ، ثنا عُبَيْدُ بْنُ غَنَامِ النَّخَعِيُّ، أَنبَأَ عَلِيُّ بْنُ حَكِيمٍ، ثنا شَرِيكٌ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ، عَنْ أَبِي الضَّحَى، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّهُ قَالَ: {اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ} [الطلاق: 12] قَالَ: سَبْعَ أَرْضِينَ فِي كُلِّ أَرْضٍ نَبِيٌّ كَنَبِيِّكُمْ وَأَدَمٌ كَأَدَمَ، وَنُوحٌ كَنُوحٍ، وَإِبْرَاهِيمُ كَأِبْرَاهِيمَ، وَعِيسَى كَعِيسَى

Ahmed b. Ya'kub es-Sakafî>Ubeyd b. Gannâm en-Nehaî>Ali b. Hakîm>Şerîk>Atâ b. Sâib>Ebu'd-Duhâ>İbn Abbâs.

Abdurrahman b. Hasan el-Kâdî>İbrahim b. Hüseyîn>Âdem b. Ebî İyâs>Şu'be>Amr b. Murre>Ebu'd-Duhâ>İbn Abbâs.

“Yedi adet arz vardır. O yerlerin her birisinde sizin peygamberiniz gibi bir peygamber, Âdem gibi bir Âdem, Nuh gibi bir Nuh, İbrahim gibi bir İbrahim ve İsa gibi bir İsa bulunmaktadır.” (Nîsâbûrî, 1990: s. 535).

Ebu Abdillâh–Ahmed b. Ya'kub es-Sakafî - Ubeyd b. Gannâm en-Nahaî–Ali b. Hakîm- Şerîk–Atâ–Ebû'd-Duhâ–İbn Abbâs (Beyhaki, 1993: s. 267).



2. RÂVİLERLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELER

Kuşkusuz isnâd; bir haberin Hz. Peygamber'e aidiyetinin belirleneceği temel koşuldur. Metin doğru olsa da sözü Hz. Peygamber'e kadar götüren kişilerin güvenilirliği en az metin kadar önemlidir. Bu itibarla cerh ve ta'dîl âlimlerinin haberin isnâdında yer alan râvilerle ilgili değerlendirmeleri önem arz etmektedir. Mezkûr rivayetin isnadında yer alan râvilerle ilgili şu değerlendirmeler yapılmıştır:

Ahmed b. Ya'kub es-Sakafî

Ebû Ali el-Hâfız ve Hâkim en-Nîsâbûrî olmak üzere birçok kişi bu râviden rivayet almıştır (Zehebî, 2003: s. 735). Mezkûr râvinin zahid ve sadûk olduğu belirtilmiştir (Mansûrî, 2011: s. 346).

Ubeyd b. Gannâm

Kûfeli olup başta Taberânî olmak üzere birçok râvinin kendisinden rivayet aldığı sika bir râvidir (Kutluboğa, 2011: s. 53). Bu râvinin Kütüb-i Sitte'de rivayetlerinin yer almadığını belirtmekte fayda vardır.

Ali b. Hakîm

Mizzî, bu zat hakkında detaylı izahat yapmış Yahya b. Maîn'e atıfta bulunarak sika, Ebû Dâvud'a göre de saduk olduğunu nakletmiştir (Mizzi, 1980: s. 416).

Şerîk b. Abdullah en-Nehâî

Hadis hafızı ve büyük bir âlim olan bu râvi hadislerinde leyyîn/gevşek kabul edilir. Nitekim bazı imamların onun hadisleri ile ihticâc etmekten tevakkuf ettiklerini görmekteyiz (Zehebî, 1985: s. 200). Tedlîsten teberri ederdi. İclî'ye göre ise sikadır (İclî, 1985: s. 453).

Atâ b. Sâib

Saduk olmakla birlikte ihtilâta maruz kalan râvilerden biridir. Alâî muhtelit râvilere tahsis ettiği eserde mezkûr râviyi de zikretmiştir (Alâî, 1996: s. 82). Bu itibarla rivayetlerine karşı dikkatli olmakta fayda vardır. Irâkî, Atâ b. Sâib'ten rivayet edenlerin, örneğin Sufyân ve Şu'be gibi sika râviler olması halinde, rivayetleri ile ihticâc edileceğini zira bu râvilerin Atâ b. Sâib ihtilâta maruz kalmadan önce ondan rivayette bulduklarını söyler (Irâkî, 1969: s. 442). İhtilât dışında hakkında cerh ifadesi kullanılmayan bu râvi sika kabul edilmiştir.

Ebu'd-Duhâ

Başta İbn Abbâs olmak üzere İbn Ömer, Nu'mân b. Beşîr, Mesrûk ve diğerlerinden rivayet almıştır. Fıkıh ve tefsir ilminde derin bir birikime sahiptir. Sika ve hüccettir. Ömer b. Abdülazîz'in hilafetinde vefat etmiştir (Zehebî, 1985: s. 71). Beyhakî'nin rivayet ettiği haberin kaynağının Hâkim en-Nîsâbûrî olması nedeniyle râvileri ile ilgili değerlendirmede gerek duyulmamıştır.

Bir rivayetin sıhhatine sadece isnâdından yola çıkarak karar verilmez. Zira daha önce ifade edildiği gibi hadisin senedi ile birlikte metin tenkidi, Kur'ân ve sahih sünnete uygunluğu söz konusu olmalıdır. Bu rivayeti zayıf kabul edenlerin tüm değerlendirmelerine yer vermek makalenin boyutunu aşacağından rivayetin zayıf oluşuna kail olanların ileri sürdükleri gerekçeleri ortaya koyarken kısmen bu isimlere atıfta bulunacağımızdan şimdilik sadece Sehâvî'nin değerlendirmesi ile iktifa edeceğiz. O şöyle der: "Bu rivayet sahih ise İbn Abbâs'ın söz konusu rivayeti İsrâiliyattan aldığına hamletmek doğru olacaktır. Isnâdı masuma (Hz. Peygamber'e) kadar sağlanmayan bu ve emsâli haberler kailini bağlar" (Sehâvî, 1985: s. 103) Burada Sehâvî, Hz. Peygamber'e isnâdı muttasıl olmadığı için hadisin sıhhatini kaybettiğini söylemektedir. Hadisin râvilerine baktığımızda genel itibariyle râvilerin sika ve senedin de muttasıl olduğunu görmekteyiz.

2.1. Hadisi Sahih Kabul Edenler

Hadisi rivayet eden muhaddisler bu rivayeti sahih kabul etmişlerdir. Söz konusu rivayete kitaplarında yer veren her iki muhaddisin değerlendirmelerine bakmakta fayda vardır. İki muhaddisten biri olan Hâkim en-Nîsâbûrî "Bu hadisin isnâdı sahihtir ancak Buhârî ve Müslim tahrîc etmemişlerdir" demek suretiyle hadisin hükmünü sahih olarak vermiştir (Nîsâbûrî, 1990: s. 535). Bir sonraki rivayetle ilgili de şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Bu hadis, Şeyhayn'ın şartlarına uygun olduğu halde tahrîc etmedikleri sahih bir hadistir" (Nîsâbûrî, 1990: s. 535). Beyhakî ise rivayetin akabinde şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Bu rivayetin İbn Abbâs'a isnâdı sahihtir. Fakat şâzdir. Zira bu rivayette Ebu'd-Duhâ'nın müttabiî yoktur" (Beyhakî, 1993: s. 268). Bu hadis ile ilgili Zehebî ise; hasen, sahih ve zayıf şeklinde üç farklı hüküm beyan etmiştir (Nîsâbûrî, 1990: s. 493).

Bu rivayet ile ilgili kaleme aldığı bir risalede Leknevî ise şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: “Bu rivayeti tashih edenler olduğu gibi sükût edenler de olmuştur. Kabul etmeyenler ise isabet etmemişlerdir (Leknevî, 1998: s. 5). Leknevî bu hadisi sahih kabul etmekte ve hadisin zayıf olduğuna hükmedenleri tenkit etmektedir.

2.2. Hadisin Sahih Olmadığını Savunan Âlimlerin Gerekçeleri

Hadisin sıhhatinin reddedilmesi metinde sorun olarak görülen yedi tabaka yerin olması ve her tabakada sorumlu varlıkların peygamberlerin bile var olduğunun ifade edilmesi gibi temelde iki sorun vardır. Hadisi kabul etmeyenlerin yaklaşımını vermeden önce Kur’an’ı Kerim’de “semâvât’ın cem’/çoğul olarak kullanıldığı halde “arz” kelimesinin müfred/tekil olarak geçtiğini belirtmeliyiz. Zürkânî, yeryüzünün tıpkı gökyüzü gibi yedi tabaka olup olmadığı şeklindeki bir suale şöyle cevap vermiştir: “Kur’an’ı Kerim’de “...ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah’tır” (Talâk, 12) “Görmüyor musunuz Allah yedi göğü birbiriyle nasıl uyumlu yaratmıştır?” (Nûh, 15) ayetini Talâk 12. ayetinde yer alan مِثْلَهُنَّ/mislehunne, misliyetin sayıca aynı olduğunu” ortaya koyduğunu belirtmektedir. Şevkânî, konuya dair çok kısa bir bilgi vererek, yeryüzünün tıpkı semâvât gibi yedi kat olduğunu ve en doğru görüşün de bu görüş olduğunu belirtmektedir (Şevkânî, 1993: s. 295). Tefsir kitaplarında bulunan değerlendirmelerin daha çok hadisin sıhhati esas alınarak yapıldığını belirtmeliyiz (Zürkânî, 2010: s. 83). İbn Hacer’in de ayette yer alan مِثْلَهُنَّ/mislehunne sözcüğü için sayıca aynı olduğu şeklindeki açıklamaya (Askalânî, 1959), İbn Abbâs’ın sözünü delil kılması rivayetin sıhhatini kabul etmeyenler için ve ayrıca kısır döngüye dönüşmesi açısından manidardır.

Hadis metninde yer alan peygamberlerin cinlerden olma ihtimalinden hareketle Zehebî ve Mizzî’nin öğrencisi olan Bedrüddîn eş-Şiblî cinlerden hiçbir zaman peygamberin olmadığı ve elçilerin sadece insanlardan geldiğine dair genel bir yaklaşım olduğu gerekçesi ile hadisin sıhhatine karşı çıkar (Şiblî, 1982: s. 63). Zira bu haberdeki peygamberlerin cinnî olabilirdiği gibi bir ihtimal akla gelebilir. İbn Cerîr ise, Şiblî’nin naklettiği bu yaklaşımı doğru bulmamakta, dahası bunu Kur’ân’a aykırı görmektedir. İbn Hazm, Hz. Peygamber’den önce cinlere insî hiçbir peygamberin gönderilmediğini savunmaktadır. Ona göre cinlerin de uyarıldıkları nazar-ı itibara alınırca cinnî peygamberlerin varlığını kabul etmek zorundayız (Endelûsî, 1999: s. 147).

2.2.1. Hâkim en-Nîsâbûrî’nin Mütesâhil Olması

Bir hadis usûl âlimi olan İbnu’s-Salâh, en-Nîsâbûrî’nin sahih hadisin şartlarında mütesâhil davrandığını savunmuştur (İbnu’s-Salâh, 1986: s. 89). Haccı vacip kılan nedir sorusuna Hz. Peygamber’in “azık ve binektir” (Tirmizî, 1998) şeklindeki cevabını değerlendiren Nevevî ise Hâkim en-Nîsâbûrî hakkında şunları söylemiştir. “Daha önce de belirttiğimiz gibi Hâkim mütesâhildir” (Nevevî, s. 53). İbn Hacer de Hâkim en-Nîsâbûrî’nin hadislerin hükmünde mütesâhil davrandığını zira Müstedrek’inde çok fazla zayıf rivayete yer verdiğini, farkında olduğu halde böyle davranmışsa ilmî emânete ihanet ettiğini ayrıca Ebû Bekir ve Ömer’e hakarete bulunmayan meşhur bir Şîî olduğunu belirtir (Askalânî, 2002: s. 256). Hâkim’in mütesâhil olduğunu söyleyen muhaddisler sadece bunlar değildir. Ancak bu çalışmanın amacı mezkûr âlimin hükümlerinde leyyin/gevşek davrandığını ortaya koymak olmadığından bu üç muhaddisin değerlendirmeleri ile iktifa edeceğiz. Nitekim bu rivayeti tashih eden en-Nîsâbûrî’nin mütesâhil olması nedeniyle tashihlerine itimat edilmeyeceğinin savunulması, onun eserinde yer verdiği rivayetlere karşı ihtiyatlı olunmayı gerektirmektedir. Zira onun, zayıf ve uydurma nice hadise sahih hükmü verdiği bilinen bir husustur (Leknevî, 1998: s. 9). Öyle ki Zehebî onun el-Müstedrek’inde yer verdiği hadislerden altmış yedi tanesinin uydurma olduğunu ifade etmektedir (Zehebî, 2018). Ancak şurası bir gerçektir ki, mezkûr rivayeti sadece en-Nîsâbûrî değil Beyhakî ve Zehebî de tashih etmişlerdir. Beyhakî ve Zehebî’nin Nîsâbûrî’nin etkisinde kalıp kalmadığını tespit etmek elbette mümkün değildir.

2.2.2. İsnâdında Yer Alan Râvinin Sika Olmaması

İsnâd; hadislerin tashih ve tad’îf’inde birincil koşuldur. Atâ b. Sâib’in muhtelit bir râvi olması gerekçe gösterilerek hadisin rivayetinin zayıf olduğu belirtilmiştir. Bu râvi ile ilgili daha önce değerlendirme yapıldığından tekrara düşmemek için yukarıdaki bilgi ile kifayet edeceğiz. Ayrıca isnâdında hadis uyduran yalancı râvi Vakidî’nin yer aldığı iddia edilmişse de bunu tespit edemediğimiz (Leknevî, 1998) için herhangi bir değerlendirmede bulunamadık.

2.2.3. Rivayetin Şâz Olması

Rivayetin şâz olması, metnin sıhhatine hâlel getiren bir sebep olarak görülmektedir. İsnâdı sahih olduğu halde şâzlık veya ‘illeti kadîha’dan dolayı metin, sıhhat hükmünü kazanmayabilir. Hadis usulünde şâz için

dört farklı tanım yapılmaktadır. Şâfiî şâzi, sika râvilerin ammenin rivayetine muhalif rivayet olarak yorumlarken (İbnu's-Salâh, 1986: s. 76) Ebû Ya'lâ el-Hâlîlî ise râvinin teferrüd etmesi olarak görür (Ebû Ya'lâ, 1988: s. 176) Ayrıca Ebû Ya'lâ el-Hâlîlî bu tanımı hadis hafızlarına nispet etmekte ve hükmü hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. İbnu's-Salâh da sika râvinin daha evsek olana muhalefet etmesi şeklinde tarif etmeyi tercih etmiştir (İbnu's-Salâh, 1986: s. 79). Hâkim en-Nîsâbûrî'nin benimsediği tanıma göre ise şâz, mütabii bulunmayan sika râvinin rivayetinde teferrüd etmesidir (Nîsâbûrî, 1977: s. 119).

Suyûtî bu tarifleri naklettikten sonra Hâkim'in *el-Müstedrek*'te yer verdiği ve bu çalışmaya konu olan rivayeti, şâzın bariz bir örneği olarak gördüğünü ve Hâkim'in bu rivayeti tashih etmesini taaccüple karşıladığını fakat Beyhakî'nin tashihini görünce taaccübünün zail olduğunu belirtmektedir (Suyûtî, 1994: s. 269). Beyhakî'nin isnâdlarına itimat edilmeyeceği nazar-ı itibara alınırca Suyûtî'nin taaccübünü izale edecek bir hususun kalmadığı ifade edilebilir. Zira İbn Teymiyye, Beyhakî fezâil mevzusunda aşırı zayıf hatta uydurma hadis bile rivayet ettiğini iddia ederek Hz. Ali'yi metheden “Her kim Adem'in ilmini, Nuh'un takvasını, İbrahim'in hilmini, Musa'nın heybetini, İsa'nın ibadetini görmek isterse Ali b. Ebû Tâlib'a baksın. Allah, tüm Peygamberlere verilen sıfatları onda cemetmiştir” hadisini örnek vermiş ve bu hadisin yalan ve uydurma olduğunu belirtmiştir. Yine o, “fezâil ile ilgili hadisleri cemedden Nesâî ve Tirmizî gibi muhaddisler bu rivayete yer vermemişler” (İbn Teymiyye, 1986: s. 510) demek suretiyle Beyhakî'nin tashihlerinin de bir anlam ifade etmediğini belirtir. Ayrıca Zehebî de Beyhakî'yi mütesâhillerden addetmiştir (Zehebî, 1990: s. 172).

2.2.4. İbn Abbâs'ın Rivayetinin Tefsir ile İlgili Olması

Kur'ân'ın anlaşılması için hadislerin önemi inkâr edilemez. Ayetlerin izahında yer verilen hadisler rivayet türü tefsir şeklinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Müfessirlerin hadislerin kullanımında muhaddisler kadar titiz davranmadıkları bir olgudur. Zehebî, sahabe olan müfessirleri ele alırken İbn Abbas'ı tefsir rivayetleri ve reyinin çokluğu nedeniyle diğerlerine takdim etmiştir (Zehebî, 1961: s. 50-62). Suyûtî'ye göre ise İbn Abbas'a nispet edilen tefsiri rivayetlerin râvileri meçhuldür (Suyûtî, 1974: s. 237). Ayrıca Suyûtî bu rivayetler için en sahih tarik olarak Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbas'tan naklettiği tarihi görmektedir. Âlimlerin İbn Abbâs'ın tefsiri rivayetlerine karşı ihtiyatlı davranmaları, rivayetlerin zayıflığına delil kılınmıştır. Nitekim İbn Abbâs'tan ayetlerin tefsirine dair mervî olan rivayetlerin kahir ekseriyetle zayıf olduğu belirtilmiştir. İbn Abbâs'ın tefsir ile ilgili olan rivayetlerini genel bir hükme tabi tutmak doğru değildir. Her rivayet müstakil olarak değerlendirilmeli, sıhhat ve zayıflığına ona göre hüküm verilmelidir.

2.2.5. Rivayetin Kütüb-i Sitte'de Yer Almaması

Bu iddianın temelinde mezkûr rivayetin Kütüb-i sitte'de yer almaması da bulunmaktadır. Bu iddia elbette genel geçer bir kural değildir. Zira Kütüb-i sitte'nin sahih tüm rivayetleri ihtiva etmediği bilinen bir husustur. Her ne kadar bazı âlimler aksini iddia etmişlerse de tezin doğru olmadığını İbn Vezir'in Kütüb-i sitte'de yer almayan nice sahih hadisin varlığı muhaddislerce kabul gördüğünü belirtmesi isbatıdır (İbnü'l-Vezîr, 1994: s. 66). “Buhârî ve Müslim, en sahih olan tüm rivayetleri içermektedir. Bazılarına göre, Sahihayn'de yer almayan sahih sayısı azdır. Bazılarına göre eserlerine almadıkları rivayetler çoğunluktadır. Kütüb-i hamse'de yer almayan rivayetlerin sayısı azdır. Doğru olan da budur. Kütüb-i hamse'den maksat; Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî'nin kitaplarıdır” (Asyûbî, 1993: s. 46). Buradan hareketle bu delilin sağlam olmadığı söylenebilir.

2.2.6. Âhâd Haberinin İtikadî Konularda Kullanılmayacağına Dair Genel Kabul

Haber-i vâhid, sözlükte bir tek râvinin yapmış olduğu rivayettir. İstılahta tevatüre ulaşmamış haberlerdir (Askalânî, 2000: s. 51). Hanefiler tek kişinin rivayeti olarak tarif ettikleri haber-i vahidi münferiden kabul etmezler. Bu itibarla onlara göre âhâd haberler şâzıdır. Nitekim Hanefiler adalet sahibi tek bir Râvinin haberiyle ilm-i yakîn meydana gelmeyeceğini fakat bu haberin amelde hüccet olabileceğini kabul etmektedirler (Korkmazgöz, 2018: s. 235). Âhâd haberlerin itikadî konulara mesned kılınması tartışılan bir konudur. Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve İbn Hazm gibi bir kısım âlimler bu tür haberleri akidevî konularda hüccet kabul ederken Serahsî gibi bir kısım âlimler de ilim ifade etmediği gerekçesiyle reddetmişler (Koçkuzu, 1988: s. 140-144). İhtilafın temelinde âhâd haberin bilgi değeri yatmaktadır. İtikadın katî bilgi üzerinde inşâ edilmesi ve âhâd haberin de zann ifade etmesi (Askalânî, 2000: s. 59) bir tezat olarak görülmektedir. İbn Teymiyye'nin âhâd haberin bilgi değerine dair sarfettiği şu cümleler önemlidir: “Muhbir (haber verenin) yalancı ve sadık olmasının müsavî olması halinde verdiği haber, mutlak olarak ne tasdik ne de tekzîb edilir. Akıl sahibi hiç kimse âhâd haberin tek başına doğru olduğunu ve ilim ifade edeceğini veya yalan olduğunu söylememiştir. Şurası muhakkak ki, âhâd haberin doğruluğuna dair delil getirildiğinde o haberin sadık olduğu bilinmiş olur; öyle ki tek kişiden mervi olsa bile. Yalan olduğuna dair delil getirilen

haber de yalandır; velev ki bin kişi rivayet etmiş olsa bile... Bu bakımdan âhâd haberin doğruluğu, doğruluğuna delalet eden bir takım deliller ve karînelerle bilinebilir” (İbn Teymiyye, 1999: s. 480-481).

Reşîd Rıza, hocası Muhammed Abduh gibi (Hayrullah: s. 105) haber-i vâhidin itikadî konulara mesned olamayacağını bu itibarla onların ifade ettiği mananın tevili ile meşgul olamayacaklarını savunmaktadır (Hüseynî, 1947: s. 317). Ali Osman Koçkuzu, mevzuyu şu şekilde özetlemektedir: “Akâitte haber-i vahitlerin delil olarak kullanılmayacağına dair olan kanaat en fazla taraftar toplamış olan görüştür” (Koçkuzu, 1988: s. 151). Bu haberinin âhâd oluşu ve itikadî mevzu ile ilgisi açıktır. Zira bu haberde başka peygamberlerin varlığı ifade edilmektedir. Buna inanmak farz, inkâr etmek ise küfürdür. Oysa bu haberin varlığından haberdar olmayan veya sıhhatine inanmayanların durumunu itikadî olarak belirlemek gerekir. Ayrıca rivayetin mücmel olması da başka bir hâlel olarak zikredilebilir.

2.2.7. Sahih Haberlere Muhalif Olması

Bir haberin sahih olması için Kur’ân’a, mütevatir ve sahih habere aykırı olmaması icap eder. Âhâd haberlerin mütevatir ve meşhur rivayetlere arzını gerekli gören M. Hayri Kırbasoğlu bu yöntemi ilk uygulayan âlimin Ebû Yûsuf olduğunu belirtmektedir: “Rivayetler çoğalınca bunlar içinde (herkesçe bilinmeyip) maruf olmayan, fukaha tarafından bilinmeyen, Kur’ân ve Sünnet’e uymayan rivayetler ortaya çıktı. (Onun için sen) şâz (yaygın olarak bilinmeyen) hadislerden sakın. Hadisçiler ve fukaha tarafından bilinen rivayetler ile Kur’ân ve Sünnet’e uygun olanları al” (Kırbasoğlu, 2013: s. 231). Merfû olarak Sahihayn’da yer alan “Kim bir karış toprak haksız yere alırsa Allah kıyamet gününde onu yedi kat yerden kafasına geçirir” (Buhârî, 2001) hadisinde yer tabakalarının aynı hükme tabi olup müstakil tabakalardan oluşmadığı bir hakikat olarak görülmekte iken İbn Abbâs’tan mervî olan rivayette ise tabakalar arasındaki yaşamdan söz edilmektedir. İki rivayet arasında tenakuz ortaya çıktığında merfû olan hadis esas alınmalı ve eser de reddedilmelidir.

2.2.8. Hadisin Sahabe Adabına Aykırı İfadeler İçermesi

Metinde yer alan “sizin peygamberiniz gibi bir peygamber vardır...” ifadesinin sorunlu bir üslup olduğu belirtilmektedir. Zira sahâbî olan Abdullah b. Abbâs’ın aldığı terbiyeye aykırı bir söylem olduğu izahtan vâreste bir durumdur.

2.2.9. Haberin İsrailiyât Kaynaklı Olması

Bu haberin İsrailiyât kaynaklı olduğu savunulmuştur. İbn Kesîr “bu haber sahihse” ifadesini kullanarak sıhhat ile alakalı kuşkusunu ifade ettikten sonra İsrâiliyât kaynaklı olduğunu belirtmektedir (Kureşî, 1988: s. 22). İbn Kesîr’in bu ifadeleri yerinde bir değerlendirme değildir. Zira İbn Abbâs’ın İsrâiliyâta karşı olduğu bilinmektedir. Buhârî’nin Sahih’inde yer alan şu haber bunun delilidir: “Ey Müslümanlar cemaati! Peygamber’inize Allah katından indirilen şu Kitabımız, haberlerin en yenisi olduğu halde, sizler nasıl olurda Ehl-i kitaba soru sorarsınız? Hem üstelik sizler hiçbir şey karışmamış olduğu halde onu (Kur’an’ı) okuyorsunuz. Allah sizlere Ehl-i Kitabın, Allah’ın gönderdiği şeyleri tebdil edip kendi elleriyle değiştirdiklerini ve az bir pahaya satmak için ‘Bu Allah katındandır’ dediklerini bildirmektedir. O halde size gelmiş olan bu ilim, sizleri onlara bir şey sormaktan nehyetmiyor mu? Allah’a yemin ederim ki, biz onlardan hiçbirinin size indirilen Kitap hakkında bir şey sorduklarını görmüş değiliz” (Buhârî, 2001).

İbn Abbâs’ın rivayetini zayıf görenlerin gerekçelerini gördükten sonra hadisi zayıf gören başka âlimlerin değerlendirmesine yer vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Ebû Hayyân el-Endülüsî bu rivayeti zayıf olmaktan öte uydurma olarak nitelendirmektedir (Endülüsî, 1999: s. 205). el-Muallimî hadisi zikrettikten sonra senedinin sahih olmadığını zira râvi Şerîk’in hata eden muhtelit bir râvi olduğunu ayrıca ‘Atâ b. Sâib’in de bir müddet ihtilâta maruz kaldığını ve Şerîk’in semânın bu dönemde tahakkuk ettiğini belirtmektedir (Yemânî, 1986: s. 117-118).

Suyûtî bu hadis ile ilgili sorulan bir soruya verdiği cevapta şu hususu belirtmiştir: “Hâkim, el-Müstedrek’inde bu hadisi rivayet etmiş ve isnâdı da sahihtir, demiştir. Beyhakî, *Şuabu’l-îmân*’da bu haberi rivayet edip isnâdının sahih ve kesinlikle şâz olduğunu belirtmiştir. Beyhakî’nin bu değerlendirmesi gayet güzeldir. Zira senedin sıhhati metnin sıhhatini gerektirmez. Bu husus hadis ilimlerinde bilinen bir olgudur. Çünkü isnâdı sahih olduğu halde metni şâz ve illetli olabilir. Bu da, hadisin sahih olmasına mani bir durum olabilir. Hadisin zayıf olduğu anlaşıldıktan sonra tevil ihtiyacı kalmadı” (Suyûtî, 2004: s. 462).

Zehebî, bu rivayetin aslının olduğuna inanmadığını zira Şerîk ve ‘Atâ b. Sâib’in “leyyin” oldukları ancak hadislerinin reddi gerektirecek bir durumda olmadıklarını belirtmektedir (Zehebî, 1995: s. 75).

Hafız el-Ya'murî hadislerin tashihinde genel bir ilkeyi ortaya koymaktadır. O, şöyle der: "Sihhatine hükümde bulunulan bir rivayetin isnâdı sahih olmak zorundadır. Aksi söz konusu olamaz. Zira metinde var olan şuzûz, nekâret ve usûl kurallarına aykırılıktan dolayı isnâdı sahih olsa bile her rivayet sıhhat hükmünü kazanmayabilir" (Ya'murî: s. 4). Bu itibarla söz konusu rivayetin senedi sahih olsada metinsel sorunlardan dolayı sahih olmadığı söylenebilir.

3. SONUÇ

Bir haberin sıhhatini belirleyen temel etkenin isnâd olduğu inkârı mümkün olmayan bir olgudur. Bu hakikatle birlikte metnin sıhhati için bazı ilkelere başvurulduğu da bilinen bir husustur. Muhaddisler hadisler hakkında hüküm verirken yapmış oldukları değerlendirmelerde şahsî bilgilerinin de yansıtabilirler. Bu husus tashih ve ta'dif işleminin içtihadî olduğunu ortaya koymaktadır. Bir muhaddisin zayıf veya münker gördüğü bir râviyi bir başka muhaddis farklı değerlendirebilir. Fakat şurası bir gerçektir ki, muhaddisler herhangi bir rivayeti değerlendirdiklerinde mutlaka bir usûle bağlı kalarak hüküm vermişlerdir. Bu durumda isabet olabileceği gibi hükümde hata da ortaya çıkabilir.

Her muhaddisin hadisleri toplama amacı farklıdır. Buhârî, Müslim, İbn Hibbân ve İbn Hüzeyme gibi sahih hadisleri cemetmekle nefsinin ilzâm edenler olduğu gibi ahkâm hadislerini derlemek amacıyla çalışma yürütenler de olmuştur. Hâkim en-Nîsâbü'rî gibi Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde eserlerine almadıkları hadisleri bir araya getiren muhaddisler de vardır. Hâkim en-Nîsâbü'rî'ye göre bu rivayet Şeyhain'in kriterlerine uyduğu halde eserlerine almadıkları sahih bir rivayettir. "Yedi adet arzın varlığını ve bu yedi arzda bulunan peygamberlerin mevcudiyetini ifade eden bu rivayet birçok cihetle değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Hadisi sahih kabul edenler olduğu gibi onu zayıf kabul edenler de olmuştur. Sahih kabul edenlerin hareket noktasını isnad oluştururken zayıf kabul edenler hem isnada hem de metne bakmışlardır. Nitekim hadisin Kur'an'a arzı ve sahih sünnete arzı metoduna tatbik etmek ve âhâd haberin bilgi değerini baz alarak zayıf kabul edenler olmuştur. Ayrıca hadisi zayıf kabul edenler, kitaplarında bu rivayete yer verenlerin mütesâhil olduğunu da ileri sürmüşlerdir. Rivayetin mütabiisi olmaması da zayıflığın bir başka nedeni olarak kabul edilmiştir. Râvinin teferrüdü, bir başka ifadeyle rivayetin şâz oluşu ise bu rivayet üzerinden okunmuş ve türün en güzel örneği olarak bu haber kabul edilmiştir.

Bu hadis özelinde zayıflığına hüküm veren bir kısım âlimlerin tespitlerinde hakka isabet etmedikleri görülmektedir. İbn Abbâs'ın bu rivayeti İsrâiliyattan aldığı şeklindeki iddia Buhârî'den naklettiğimiz hadisle tenakuz arz etmektedir. Ayrıca bir rivayetin sıhhati için Kütüb-i sitte'de bulunmasının gerekliliği şeklindeki kanaat de gerçeği yansıtmamakla birlikte metin kritiğinde göz önünde bulundurulması bile hadis tashih işleminin titizlikle yapıldığını ortaya koymaktadır.

Hadislere hüküm verirken ihtiyatlı yaklaşımın zorunluluğu ve bir rivayetin çok yönlü değerlendirme gerekliliği nazar-ı itibara alınması gereken bir durumdur. Tikel bir rivayetten yola çıkarak hüküm vermenin sağlıklı bir sonuca götürmeyeceği aşikârdır. İtikadî bir konuyu ihtiva etmesi, sahih sünnete aykırılığı, sadece İbn Abbâs'tan gelmesi ve sadece iki müellifin eserinde yer alması rivayetin zayıflığını ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Abduh, M. b. *Risâletü't-tevhîd*. Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî.

'Alâî, E. S. (1417/1996). *Kitâbu'l-Muhtelîtin*. (thk. R. F. Abdulmuttalib, & A. A. Mezid) Kahire.

Ali, E. B.-H. (1413/1993). *el-Esmâ ve's-Sifât*. (thk. A. b. el-Hâşidî) Cidde: Mektebetü's-Sivâdî.

Buhârî, M. b. (1422). *el-Câmiu's-sahîh*. (thk. M. Z. en-Nâsır) Daru Tûkî'n-Necât.

el-Endelüsî, E. H. (1420). *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. (thk. S. M. Cemîl) Beyrut: Dâru'l-Fıkr.

el-Kûfî, E. Y. *Kitâbü'r-red 'ale's-Siyeril-Evzâ'i*. Beyrut: Afgânî Neşri.

Engin, S. (2015). Hadisin Tashihinde Sened ve Metnin Sihhat İlişkinine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII (31).

en-Nîsâbü'rî, E. A. (1411/1990). *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*. (thk. M. A. 'Atâ) Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

en-Nîsâbü'rî, E. A. (1397/1977). *Ma'rife ulûmi'l-hadîs*. (thk. S. M. Hüseyin) Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

İbn Hacer el-Askalânî, E.-F. Ş. (1379). *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.

- İbn Hacer el-Askalânî, E.-F. Ş. (2002). *Lisânu'l-Mizân*. (thk. A. E. Gudde) Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî.
- İbn Hacer el-Askalânî, E.-F. Ş. (1421/2000). *Nüzhetü'n-nazar fî tavnih Nuhbeti'l-fiker*. (thk. N. Itr) Dimeşk: Matbaatü's-Sabbâh.
- İbn Hazm, E. M.-E. *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve nihâl*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî.
- İbn Kesîr, E.-F. İ.-K.-K. (1408/1988). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. (thk. A. Şîrî) Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- İbn Seyyidi'n-Nâs el-Ya'murî, M. b. *Ecvibe İbn Seyyidi'n-Nâs el-Ya'murî* (Cilt No: 322). Escorial Kütüphanesi, İspanya.
- İbn Teymiyye, T. A.-H. (1999). *el-Cevâbu's-sahîh limen beddele dîne'l-Mesîh*. (thk. Heyet) Riyad: Dâru'l-Âsime.
- İbn Teymiyye, T. A.-H. (1406/1986). *Minhâcu's-sünneti'n-Nebeviyye*. (thk. M. R. Sâlim) Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye.
- İbnu's-Salâh, O. b. (1406/1986). *Ulûmu'l-hadîs (Mukaddime)*. (thk. N. Itr) Beyrut: Dâru'l-Fıkr.
- İbnü'l-Vezîr, M. b.-M.-K. (1415/1994). *'Avâsim ve'l-kavâsim fî'z-zebb 'an Sünne Ebi'l-Kâsım*. (thk. Ş. el-Arnaût) Beyrut: Muessesetü'r-Risâle.
- İclî, E.-H. A. (1405/1985). *es-Sikât*. (thk. A. Abdulazîm) Medine-i Münevvere: Mektebetü'd-Dâr.
- İrâkî, Z. A. (1389/1969). *et-Takyid ve'l-îdâh*. (thk. A. M. Osmân) Medine-i Münevvere: Mektebetü's-Selefiyye.
- Itr, N. (1997). *Menhecü'n-nakd fî 'ulûmi'l-hadis*. Dimeşk: Dâru'l-Fıkr.
- Kâsım b. Kutluboğa, E.-A. Z. (1432/2011). *es-Sikât mimmen lem yaka' fî'l-Kütübi's-Sitte*. (thk. Ş. b. Sâlim) Yemen: Merkezü'n-Nu'mân.
- Kazvîni, E. Y. (1409). *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*. (thk. M. S. İdrîs) Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- Kırbaşoğlu, M. H. (2013). *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: Otto.
- Koçkuzu, A. O. (1988). *Rivayet İlminde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Korkmazgöz, R. (2018). *Kelâm İlminde Haber-i Vâhidin Bilgi Ve Delil Değeri*. (8/1).
- Leknevî, E.-H. M.-S. (1419). *Mecmû'a Resâili'l-Leknevî*. (thk. A. E. Gudde) Pakistan: İdâretü'l Kur'an.
- Mansûrî, E.-T. N. (1432/2011). *er-Ravdu'l-bâsım fî terâcım şuyûhi'l-Hâkim*. (thk. E.-H. M. es-Süleymânî) Riyad: Dâru'l-Âsime.
- Mizzî, Y. b.-Z. (1400/1980). *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. (thk. B. 'Ma'rûf) Beyrut: Muessesetü'r-Risâle.
- Muallimî, E. A.-Y. (1406/1986). *el-Envâru'l-kâşife limâ fî kitâbi "Edvâun 'alâ's-sünne*. Beyrut: 'Âlamu'l-Kütüb.
- Mûsâ, M. b. (1414/1993). *Şerhu Elfiyeti's-Suyûtî fî'l-hadîs*. Medine-i Münevvere: Mektebetü'l-Gurebâ el-Eseriyye.
- Nevevî, E. Z. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb (Sübkî ve Mutî'i'nin Tekmilesi ile Beraber)*. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd.
- Reşîd Rıza, M. e.-H. (1366/1947). *Tefsirü'l-Kur'an'i-hakîm*. Kahire: Daru'l-Menâr.
- Şehâvî, E.-H. Ş. (1405/1985). *el-Mekâsidü'l-hasene*. (thk. M. Osman) Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Suyûtî, A. b. (1424/2004). *el-Hâvî li'l-fetâvâ*. Beyrut: Daru'l-Fıkr.
- Suyûtî, A. b. (1394/1974). *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. (thk. M. E.-F. İbrahim) Kahire: Heyetü'l-Misriyye.
- Suyûtî, A. b. (1415). *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. (thk. E. K. Muhammed) Riyad: Dâru'l-Kevser.
- Şevkânî, E. A. (1414). *Fethu'l-kadîr*. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr.

- Şiblî, M. b. (1402/1982). *Âkâmu'l-mercân fî ahkâmi'l-cânn*. (thk. İ. M. el-Cemil) Kahire: Mektebetü'l-Kur'an.
- Tirmizî, E. İ. (1998). *el-Câmiu's-sahîh*. (thk. B. ' . Marûf) Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Zehebî, E. A. (1416/1995). *el-'Uluvvu li'l-'Aliyyi'l-Gaffâr fî iydâh sahîhi'l-ahbâr ve sakîmihâ*. (thk. E. b. Abdulmaksûd) Riyad: Mektebetü Edvâi's-Selef 1416/1995.
- Zehebî, E. A. (1439/2018). *Mevdû'âtun min Müstedreki'l-Hâkim Hurricet mine'l-fedâil*. (thk. M. Sâmi) Mısır : Dâru'l-Lü'lü .
- Zehebî, E. A. (1405/1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. (thk. Ş. el-Arnâût) Beyrut: Muessesetü'r-Risâle.
- Zehebî, E. A. (2003). *Târîhü'l-İslâm*. (thk. B. ' . Ma'rûf) Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Zehebî, E. A. (1410/1990). *Zikru men yu'temedu kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. (thk. A. E. Gudde) Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî.
- Zehebî, M. S. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetu Vehbe.
- Zürkânî, E. M. (1431/2010). *Ecvibetü'z-Zürkânî 'alâ esile varedet mine'l-Mağrib*. (thk. M. R. el-Hüseynî) Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî.